

УДК 725.96 (477-25) : 904

КИЇВСЬКА ФОРТИФІКАЦІЯ

Новікова-Вигран О.С.

(Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця»)

Зведення та функціонування фортифікаційних споруд Києва нерозривно пов'язані з історією самого міста, що налічує понад півтори тисячі років. Київ завжди був ласим шматком для загарбників всіх мастей, а значить питання його захисту було, без перебільшення, питанням життя і смерті, як для його жителів, так і для правителів. Розпочавшись зі створення «Змієвих валів» система фортифікаційних споруд розвивалася та вдосконалювалася. Темпи розвитку безпосередньо були пов'язані з геополітичними процесами в самій державі, а також з глобальними процесами технологічного і наукового прогресу. Фортифікація Києва унікальна, в першу чергу тим, що вона включає в себе практично всі системи оборони, які визначаються сучасною наукою.

Ключові слова: фортифікаційні споруди, змієві вали, київська фортеця, фортифікаційна система Києва, системи оборони

Спорудження та функціонування фортифікаційних споруд Києва нерозривно пов'язане з історією самого міста, яка налічує понад півтори тисячі років. Фортифікація Києва є унікальною насамперед тому, що вона має, практично, всі системи оборони, що визначаються сучасною наукою.

Перші оборонні споруди Києва з'являються в епоху Київської Русі, територія якої постійно піддавалася вторгненням степових кочівників. З метою захисту міста київські князі у VI-XI ст., використовуючи природні перешкоди, створюють систему оборонних споруд, що ввійшла в історію під назвою «Змієві вали». Вони охоплювали Київщину напівкільцем з боку степу і мали довжину більше 900 км [1]. Змієві вали являли собою стінову систему оборонних споруд, особливість яких була у фронтальному спрямуванні в бік степового півдня довгих оборонних відрізків, ешелонування в глибину, в т. ч. і за допомогою віялоподібного розгалуження в місцях можливого обходу валів ворогом. Конструкція змієвих валів відрізнялася від оборонних ровів та валів фортець і специ-

фіка їх була в тому, що це були стаціонарні системи перешкод, розраховані на затримку кінноти кочівників і жодним чином не були призначені для ведення бойових дій, а тому не потребували постійного перебування там захисників.

Виконання оборонних функцій змієвими валами давало змогу для зосередження сил для оборони головних укріплених пунктів: Києва та його форпостів.

В X – першій половині XIII ст. велика увага приділялася будівництву фортеці в Києві. Укріплювалася центральна частина міста, зводились оборонні споруди на підступах до Києва. Найбільш значні фортифікаційні роботи проводились за князів Володимира (980-1015 рр.) та Ярослава Мудрого (1019-1054 рр.) [2]. Почалися вони зі спорудження міста-фортеці на Старокиївській горі. Водночас укріплювалися старі та споруджувалися нові форпости Києва: Білгород, Вишгород, Василів, Городець та інші.

Фортечні споруди X-XIII ст. являли собою міцні дерев'яно-земляні споруди з ровами, валами, заборолами, «земляним боєм» та баштами. Наяв-

ність бійниць та заборол, що були розташовані на різних рівнях, давало змогу вести фланговий та фронтальний вогонь [3]. Через фортечні рови перекидалися мости. За Ярослава Мудрого вали досягли 11 метрів заввишки, а разом із заборолою – 16 м, їх ширина місцями перевищувала 25 м. Загальна довжина цих земляних стін складала 3,5 км [4].

В загальну фортифікаційну систему Києва також входили багаточисельні оборонні споруди монастирів та храмів, що так само огороджувалися валами, ровами та дерев'яними стінами. Особливо міцними укріпленнями були: Києво-Печерська Лавра, Михайлівський монастир, митрополичий двір та ін. В цих укріпленнях дерев'яні стіни першими були замінені на кам'яні.

Після взяття Києва ханом Батием у 1240 році, майже 80 років титул володаря українських земель належав татаро-монголам. Але хронічні чвари у Золотій Орді унеможлилювали для монголів безпосереднє управління українськими землями. Україна «чекала» наступного завойовника.

Серед перших були литовці. У середині XIII ст. князь Міндаугас (Міндовг) об'єднав войовничі відсталі язичницькі племена, щоб дати відсіч натиску Тевтонського ордену німецьких хрестоносців-колонізаторів, що виник на прибалтійських землях. Із цієї боротьби литовці вийшли сильнішими й тісніше об'єднаними, ніж будь-коли.

У перші десятиліття XIV ст. під проводом великого князя Гедимінаса (Гедиміна) вони рушили на Білорусію. А у 1340-х роках, під час правління його сина Альгердаса (Ольгерда), який рішуче проголосив, що "вся Русь просто повинна належати литовцям", вони вступили на українські землі.

У XIV ст. до складу Великого князівства Литовського увійшли майже всі білоруські та українські землі. За Гедиміна, Ольгерда та Кейстута почалося масове входження українських земель до Литовського князівства.

До 1350-х років Альгердас поширив свою владу на дрібні князівства, що були розташовані на лівому березі Дніпра, а у 1362 р. його військо зайняло Київ.

З сином князя Ольгерда Володимиром пов'язано перше стабільне правління в Києві, що тривало 30 років. Саме Володимир Ольгердович розпочав будівництво київського замку на Хоревіці, після чого в побуті з'являється назва «Замкова гора». Наступний князь Вітовт у 1393 р. вигнав з Києва занадто незалежного Володимира та почав капітальну перебудову замку, оскільки саме він був реальним матеріальним втіленням присутності в Києві сильної державної влади.

Необхідність перебудови київського замку диктувалася стратегічними військовими приготуваннями Вітовта. Так, у січні 1397 р. магістр міста Дюнабурга повідомляв магістру Лівонського ордену про зміцнення Вітовтом оборонних споруд Києва та озброєння його гарматами. Враховуючи масштаби військових дій проти татар, легко зрозуміти, що замку, відводилася роль головного стратегічного форпосту на півдні Великого князівства Литовського. Хану Едигею в 1399 році не вдалося взяти замок облогою. Замок перетворився на головну фортецю Подніпров'я та став резиденцією литовських князів. Це була дуже міцна для тих часів фортеця, що знаходилася на окремо розташованій горі. Гора домінувала над Подолом і була відокремлена від верхнього Києва глибокими урочищами.

Новий замок був побудований за давньоруською системою, але відповідав головним вимогам фортифікації того часу. Він мав площу в 15 га, міцні дерев'яні стіни, 15 бойових башт, двоє воріт, підйомний ланцюговий міст [5]. Проте, замок неодноразово горів і у 1651 році в черговий раз був спалений повсталими проти польського гарнізону жителями міста і козаками. Після цього гора спорожніла, і фортифіка-

ційні роботи в Києві на деякий час припинилися.

У 1654 р., на прохання Богдана Хмельницького, до Києва прибув загін російських військ під командуванням князів Ф.С. Куракіна і В.В. Волконського. Оглянувши місто, вони дійшли висновку будувати фортецю на місці стародавніх укріплень Ярослава Мудрого. Роботи йшли напружено і в 1655 р. фортеця була побудована. Дуже скоро фортеці довелося пройти бойове хрещення. 16 серпня 1658 р. до річки Либідь підійшов двадцяти тисячний загін Данила Виговського. Фортецю атакували з боку Золотих воріт та Замкової гори. Гарнізон фортеці під командуванням В.Б. Шереметєва успішно відбив ці атаки, і Виговський змушений був зайнятися більш ґрунтовною підготовкою штурму. Розташувачи 26 серпня війська біля Печерського монастиря, він наказав рити підступи у бік фортеці. Але вже вранці наступного дня московські війська перейшли до активних дій, зробивши напад на табір обложників. В результаті бою загін Виговського був розгромлений.

Після укладення Андрусівського договору (1667 р.) Київ увійшов до складу Московського царства. Однак, остаточно місто ввійшло до складу Російського царства з підписанням «Вічного миру» з Польщею у 1686 р. Київ був єдиним плацдармом на правому березі, звідки російська армія могла наносити удари в будь-якому напрямку на Правобережній Україні. Розширення меж Московського царства наблизило його до Туреччини – серйозного супротивника. Необхідно було посилити укріплення міста. Взяття турками в 1678 р. Чигирини ще раз підтвердило ту величезну небезпеку, що представляла турецька армія.

Падіння Чигирини викликало велике занепокоєння, і призвело до концентрації в Києві російських військ під командуванням П.В. Шереметєва та козаків під командуванням гетьмана Івана Самойловича. Широкомасштабні

фортифікаційні роботи розгорнулися в 1679 р. переважно на території Старого міста. Як і в 1654 році, були використані стародавні вали шляхом влаштування в них невеликих бастіонів. Також в Старому місті був насипаний новий поперечний вал бастіонного абрису. Це гарантувало Києву стійку оборону в разі прориву валу, що проходив у низинній частині міста. Фортеця мала шість дерев'яних воріт, що згодом замінили на кам'яні.

Козаки навколо Києво-Печерської Лаври та Печерського поселення звели земляну чотирикутну фортецю з частотою, в кутах розмістили бастіони і дерев'яні надбрамні башти. Роботи були закінчені в 1682 р., про що було повідомлено царю Федору Олексійовичу. У 1684 р. роботи в Старому місті були продовжені під керівництвом генерала Патріка Гордона. Це був ремонт фортечних споруд і закінчення будівництва деяких верків.

В кінці XVII ст. (час царювання Петра I) на Печерську склалася інша ситуація, оскільки його укріпленням було приділено велику увагу. У 1696-1701 рр. Печерська Лавра була обнесена кам'яною стіною довжиною 1190 м, товщиною від 2,5 м до 3 м і висотою до 7 м. Ці роботи були виконані за рахунок коштів, виділених гетьманом Війська Запорозького Іваном Мазепою. Укріплення Лаври відігравали роль цитаделі по відношенню до укріплень, побудованих навколо Печерського поселення раніше.

15 серпня 1706 року в присутності Петра I було закладено Печерську (Петровську) фортецю, в яку ввійшли оборонні споруди Києво-Печерської Лаври. При побудові Печерської фортеці вже були використані досягнення європейської фортифікаційної науки – бастіонна система оборони. Фортеця мала форму напівкіляця, розімкненого до Дніпра, яке складалося з земляних валів, дев'яти бастіонів, одного напівбастіону, що були з'єднані між собою куртинами. Печерська фортеця мала

трос воріт: Київські, Васильковські та Московські. З метою додатково захисту воріт перед куртинами були збудовані рavelіни з західного та північного боків, з південного боку підступи до воріт захищав ретраншемент.

Будівництво Печерської фортеці надало Києву роль головного форпосту на південно-західних рубежах Російської імперії. До нашого часу збереглися: будинок Арсеналу, два порохові льохи, Московські та частково Васильківські ворота, частина валів з баціонами та куртинами – пам'ятки фортифікаційного мистецтва XVIII ст.

На прикладі Печерської фортеці в порівнянні зі старими фортецями, яскраво видно, як значно змінилося фортифікаційне мистецтво в кінці XVII на початку XVIII ст. у зв'язку зі стрімким розвитком артилерії. В той час ще більше поширюються земляні фортифікації, що складаються з валів, окопів, редутив, баціонів та ін..

З урахуванням досягнень фортифікаційної науки того часу, було побудовано Звіринецьке укріплення баціонного типу з 3 баціонами, 1 напівбаціоном (на деяких кресленнях іменується баціоном), гонверком, рavelіном та 2 лонетами перед куртиною між Видубицьким напівбаціоном і Великим баціоном. Перед гонверком був споруджений лонет, перед Печерським баціоном напівкругла батарея та батарея перед Повним баціоном.

Будівництво почалося в 1810 році. Розташовано укріплення було за 350 сажнів, тобто, трохи більше, ніж 700 м від Печерської фортеці вниз за течією Дніпра. Функції Звіринецького укріплення полягали у захисті Наводницької переправи [6]. У 1830 році почався новий етап у фортифікації Києва, що тривав чверть століття. Нова фортеця охоплювала території всього Печерського підвищення і складалась з ядра – Цитаделі, двох самостійних укріплень Васильківського та Госпітального, доповнених оборонними каза-

рмами для гарнізону, а згодом підсиленних Лисогірським фортом.

Генеральний план фортеці був затверджений за проектом К.Оппермана.

Розміщення Нової фортеці було тісно пов'язано з топографією місцевості і, якщо Петрівська фортеця була більша від давньої Лаврської в 5 разів, то Миколаївська була більшою за площею від останньої в 50 разів[7].

Васильківське укріплення (1832-1849 рр.). 30 липня 1831 року був закладений перший камінь редюїту №1 [8], а з 1832 року розпочалося будівництво споруд та насипка валів. Укріплення займало південну частину Печерського підвищення і являло собою укріплення тенального типу. Укріплення складалося з земляних валів у вигляді трьох тенальних фронтів та рavelіну з кам'яним капоніром для обстрілу ровів. Праве крило захищала Башта №3 (Прозоровського), Башта №1 була задумана, як редюїт, ліве крило Васильківського укріплення захищала Башта №2).

Госпітальне укріплення (1836-1851 рр.). Укріплення полігонального типу на вершині Черепанової гори з трьома полігонами з капонірами, північним фронтом з напівбаштою, горжевою стіною з трьома брамами та П-подібною в плані будівлею госпіталю та казематованою, прилаштованою для оборони, лазнею. Характерною рисою полігональної системи були капоніри – казематовані будівлі для прямого обстрілу ровів. Вихід в рів з території укріплення здійснювався через потерни, що розташовані в головному валу. Підхід до валу з потернами захищався ще й ескарповою стіною з бійницями [9]. Особливий інтерес викликає п'ятий капонір – Косий (побудований в доповнення до генерального плану в 1844-1846 рр.). На відміну від інших капонірів, Косий капонір розташований за гребнем гласісу під кутом до другого полігону та північного фронту. Звідси походить і його назва «Косий». Він був побудований для захисту пів-

нічно-західних схилів Черепанової гори і мав діяти як самостійне артилерійське укріплення, виведене на передовий рубіж оборони.

Поява нарізної артилерії відразу зробила всі фортеці застарілими, не спроможними вже достатньо протистояти могутності артилерійського вогню. В Київській фортеці ситуація ще ускладнювалась тим, що велика кількість її оборонних споруд були розташовані на відкритій місцевості і були відмінною мішенню для артилерії. З метою виправлення ситуації, було зроблено декілька проектів модернізації фортеці. Проте, на практиці модернізація, в основному, звелася до зведення лише Лисогірського форту (1872-1877рр.). Лисогірський форт був побудований останнім.

Розбивка й трасування його на місцевості були проведені в 1871 році, а будівельні роботи велися в період з 1872 р. по 1877 р. Форт являв собою частину грандіозного проекту військового інженера-генерала Е.І.Тотлебена. Передбачалося спорудження поясу фортець довкола Цитаделі, проте був побудований лише один – Лисогірський. Основним завданням форту було захист дніпровського мосту Києво-Курської залізної дороги. В роки Другої світової війни форт відіграв дуже важливу роль в час оборони Києва – він контролював сектор мосту та лівий берег Дніпра.

Не дивлячись на ті обставини, що Київська фортеця жодного разу не брала участі в бойових діях, однак неодноразово приводилась у стан бойової готовності. Її гарнізон підсилювався, збільшувалась кількість озброєння, окремі підрозділи гарнізону брали безпосередню участь у веденні бойових дій.

На кінець XIX ст. військового значення фортеці почало падати і її приміщення почали використовуватися під господарські потреби, а також як тюремні установи.

Під час I світової війни Київ набув значення важливого військово-

стратегічного пункту Російської імперії. Восени 1915 – весною 1916 р. був побудований Київський тиловий рубіж по лінії Київ-Миронівка-Канів-Звенигород. Він являв собою оборонну лінію, що об'єднала в єдину систему довгострокові та польові укріплення. Зведенням III ділянки рубежу – Виграєвський ліс – с. Шендерівка керував військовий інженер капітан Д.М.Карбишев – один з фундаторів радянської фортифікаційної школи, один з авторів проектів зведення прикордонних укріпрайонів. Інтенсивне будівництво цих укріплених районів почалося в 20-х-30-х роках в прикордонних областях СРСР.

Київський укріпрайон (КіУР) був побудований в 1929-1932 рр. КіУР будувався тоді, коли на території України інших УРів ще не було. Він був першим. І, хоча з 1932 р. КіУР знаходився в тилу лінії прикордонних укріплень України, він органічно доповнював їх. Укріплений район прикривав собою важливий адміністративний центр, що був до речі, важним вузлом доріг з шосейними та залізничними мостами через таку велику водяну перешкоду, як Дніпро. Таким чином, КіУР захищав надзвичайно важливий плацдарм на правому березі Дніпра.

Основу КіУРа склали довгострокові фортифікаційні споруди (ДОТ), розташовані на правому боці р. Ірпінь від с. Борки до с. Білогородка і далі на схід до х. Мриги, Віти Поштової і до Дніпра загальною довжиною 85 км. Всього за Актом обстеження 1937 р. було споруджено 246 довгочасних споруд [10]. Необхідно відмітити, що хоча будівництво довгочасних споруд укріпленого району було повністю завершено в 1932 році, проте, оснащення споруд обладнанням затягнулося на роки. Велику роль у створенні КіУРа зіграли його перший комендант П.С. Княгницький [11] та інспектор інженерних військ РККА М.М.Петін (з січня 1932 р. – начальник інженерів РККА).

Після переносу в 1939 році держкордону на захід КіУР був законсервований. В роки Другої Світової війни під час оборони Києва фортифікаційні об'єкти КіУРа зіграли вирішальну роль у стримуванні наступу фашистських військ.

Використання вітчизняного досвіду оборонного зодчества та досягнень європейської фортифікаційної науки сприяло створенню на різних етапах історичного розвитку у Києві першокласних фортифікаційних комплексів: від змійових валів до укріпленого району сер. ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кучера М.П. Змиевые валы среднего Поднепровья. – К., 1988. – С. 64.
2. История Киева. К., 1982, т.1
3. Дневник генерала Патрика Гордона. – М., 1892. – С. 16-21.
4. Алферова Г.В., Харламов В.А. Крепостные укрепления Киева во 2-й пол. XVII ст. // Вопросы истории. – 1979. – №7. – С. 61-68.
5. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. III. – С. 24.
6. Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 66.
7. Ернст Ф.Л. Київ. Провідник. – К., 1930. – С. 446.
8. ЦДІАК. – Ф. 1436. – Оп. 2. – Д. 19. – С. 39 об.
9. Госпітальне укріплення. 1836-51. – Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У28Т, 1999, Київ: Кн.1, ч.1. – А-Л., 259-264.
10. Общественная организация «КИУР». Киевский укрепленный район 1928-1941. История создания. Довоенная служба. День сегодняшний. – Ж., Изд-во «Вольнь», 2011. – С. 35-39.
11. Общественная организация «КИУР». Киевский укрепленный район 1928-1941. История создания. Довоенная служба. День сегодняшний. – Ж., Изд-во «Вольнь», 2011. – С. 33-35.

Новикова-Выгран. О.С. Киевская фортификация. *Возведение и функционирование фортификационных сооружений Киева неразрывно связаны с историей самого города, насчитывающей более полутора тысяч лет. Киев всегда был лакомым куском для захватчиков всех мастей, а значит, вопрос его защиты был без преувеличения вопросом жизни и смерти как для его жителей, так и для правителей. Начавшись с создания «Змиевых валов», система фортификационных сооружений развивалась и усовершенствовалась. Темпы развития напрямую были связаны с геополитическими процессами в самом государстве, а также с глобальными процессами технологического и научного прогресса. Фортификация Киева уникальна в первую очередь тем, что она включает в себя практически все системы обороны, которые определялись современной ей наукой.*

Ключевые слова: фортификационные сооружения, змеиные валы, киевская крепость, фортификационная система Киева, системы обороны

Novikova-Vygran. O.S. Kiev fortification. *The construction and functioning of the fortifications of Kiev are indissolubly linked with the history of the city itself, which is more than 1,500 years old. Kiev has always been a tasty morsel for invaders of all kinds, which means that the issue of its protection was, without exaggeration, a matter of life and death both for its inhabitants and for the rulers. Beginning with the creation of "serpentine ramparts", the fortification system developed and improved. The pace of development was directly related to geopolitical processes in the state itself, as well as to the global processes of technological and scientific progress. Fortification of Kiev is unique in the first place because it includes almost all defense systems, which are determined by modern science.*

Key words: fortifications, snake walls, Kiev fortress, fortification system of Kiev, defense systems